

אתר דעת * לימודים * גיליון 19 * תשפ"ג-ד * 2022-24

דמותו של יוסף הצדיק במדרש

אריה ארזי

המדרש אומר על יוסף הצדיק: ¹ "רוח הקודש שרתה עליו מנעוריו ועד יום מותו והייתה מנהגת אותו בכל דבר חוכמה".

אנו נעסוק במאמר זה בהתפתחות אישיותו של יוסף הצדיק, ונבדוק כיצד ראה מנקודת המבט הסובייקטיבית שלו את מקומו של הקב"ה בחייו.

נתחיל את עיוננו במדרש בראשית רבה,² המלמדנו שיש דמיון רב מאוד בין קורות חייהם של יעקב אבינו ושל בנו האהוב יוסף:

אמר רבי שמואל בר נחמן: אלה תולדות יעקב, יוסף, לא היה צריך קרא למימר כן, אלא אלה תולדות יעקב ראובן. אלא מה ת"ל יוסף? אלא שכל מה שאירע לזה, אירע לזה. מה זה נולד מהול, אף זה נולד מהול. מה זה אמו עקרה, אף זה אמו עקרה. מה זה אמו ילדה שנים, אף זה אמו ילדה שנים. מה זה בכור, אף זה בכור. מה זה נתקשה אמו, אף זה נתקשה אמו בשעת לידה. מה זה אחיו שונא אותו, אף זה אחיו שונאים אותו. מה זה אחיו בקש להרגו, אף זה בקשו אחיו להרגו. מה זה רועה, אף זה רועה. זה נשטם, וזה נשטם. זה נגנב שתי פעמים, וזה נגנב שתי פעמים. זה נתברך בעושר, וזה נתברך בעושר. זה יצא לחוצה לארץ, וזה יצא לחוצה לארץ. זה נשא אשה מחוצה לארץ, וזה נשא אשה מחוצה לארץ. זה הוליד בנים בחוצה לארץ, וזה הוליד בנים בחוצה לארץ. זה נתגדל על ידי חלום, וזה נתגדל על ידי חלום. זה נתברך בית חמיו בשבילו, וזה נתברך בית חמיו בשבילו. זה ירד למצרים, וזה ירד למצרים. זה כלה את הרעב, וזה כלה את הרעב. זה משביע, וזה משביע. זה מצוה, וזה מצוה. זה מת במצרים, וזה מת במצרים. זה נחנט, וזה נחנט. זה העלו עצמותיו, וזה העלו עצמותיו.

בדרך כלל לשון המדרש היא קצרה וישירה, ובהתאם לכך ניתן היה לצפות, שבקשר לחלום יכתוב המדרש 'זה חלם וזה חלם', או 'זה חלם ועלה לגדולה וזה חלם ועלה לגדולה'. יש א"כ לברר מה טעם

* אריה ארזי, סמנכ"ל בדימוס של אוניברסיטת בר אילן, מחבר הספר "פניו אליך – פנים חדשות בפרשיות התורה".

** לעילוי נשמות הנספים במערכת חרבות ברזל, ולזכרם של הנופלים במערכות ישראל, ה' יקום דמם.

¹ פרקי דרבי אליעזר ל"ט.

² בראשית רבה, פד, ח.

מצא המדרש לבחור בניסוח: "זה נתגדל על ידי חלום, וזה נתגדל ע"י חלום". התשובה לשאלה זו תידון בסוף המאמר.

נתחיל את הברור בהשוואה בין חלומו של יעקב בבית אל לחלומותיו של יוסף.

חלום יעקב

חלום יעקב (כח:יב, כא)³ מתמקד כולו בקשר שבין יעקב לקב"ה. שמו של הקב"ה נזכר חמש פעמים בחלום עצמו, ושש פעמים נוספות בתגובת יעקב לאחר שהתעורר מהחלום. יעקב, הבורח חסר כול מפני אחיו הרוצה להורגו, מחפש את הגנת הקב"ה ואת קרבתו.

חלומות יוסף

חלום ראשון:

"וְהִנֵּה אֲנִי חֹלֵם חֲלֹמִים אֲלֵמִים בְּתוֹךְ הַשָּׂדֶה וְהִנֵּה קָמָה אֵלַי וְגַם נִצְבָה וְהִנֵּה תִסְבְּינָה אֶלְמַתִּיכֶם וְתִשְׁתַּחֲוֶינָה לְאֵלַתִּי" (לז:ז).

חלום שני :

"וַיֹּאמֶר הִנֵּה חֲלֹמִי חֲלֹם עוֹד וְהִנֵּה הַשָּׁמַשׁ וְהַיָּרֵחַ וְאַחַד עֶשֶׂר כּוֹכָבִים מִשְׁתַּחֲוִים לִי" (שם: ט).

בשני החלומות הללו בולט נושאם: יוסף עצמו ומעמדו המורם גבוה גבוה בקרב משפחתו ואולי אף בעולם כולו. יוסף בחלומו מלא ושבע מעצמו וממעמדו. בשני החלומות אין זכר כלשהוא לקב"ה; יוסף אינו מזכירו כלל, אינו זקוק לו ואינו מבקש את קרבתו.

עמידה בניסיון בבית פוטיפר

גם בהמשך דרכו של יוסף, כשהוא נזרק על ידי אחיו לבור, מוצא מן הבור ונמכר לעבד במצרים, התורה אינה מזכירה פנייה כלשהיא של יוסף לקב"ה. הפעם הראשונה שבה מוזכר שם שמיים בסיפור יוסף היא בסירובו להיענות לפיתוייה של אשת פוטיפר. יוסף אומר לה: "אֵינְנוּ גְדוֹל בְּבֵית הַזֶּה מִמֶּנִּי וְלֹא חֲשֶׁף מִמֶּנִּי מְאוּמָה כִּי אִם אוֹתָךְ בְּאֶשֶׁר אֶתְּ אֶשְׁתּוֹ וְאִיךָ אֶעֱשֶׂה הַרְעָה הַגְּדֹלָה הַזֹּאת וְחָטָאתִי לֹא-לוֹהִים" (לט:ט). יוסף טוען שאינו רוצה למעול באמון שנתן בו אדונו פוטיפר, וכן אינו רוצה לחטוא לא-לוהים. ככל הנראה כוונתו לעבירה על גילוי עריות שעליה מצווים גם בני נח וביניהם גם אשת פוטיפר. יוסף אומנם מזכיר את הקב"ה בהקשר של איסור עריות, אך אינו פונה אליו ואינו מבקש ממנו דבר.

בבית הסוהר במצרים

האזכור הבא של שם שמיים מופיע כאשר יוסף נמצא בבית הסוהר, ומקבל שם תפקיד ומעמד מיוחדים.

מסתבר, שגם בשלב זה לא השתנה יחסו של יוסף לקב"ה. מי ש"מכניס" את הקב"ה לתוך

הסיפור הוא הכתוב, בעדות חיצונית-אובייקטיבית, ולא יוסף בדבריו:

וַיְהִי ה' אֶת יוֹסֵף וַיְטֵ אֵלָיו חֶסֶד וַיִּתֵּן חָנוּ בְּעֵינָי שֶׁר בֵּית הַסֵּהר. וַיִּתֵּן שֶׁר בֵּית הַסֵּהר בְּיַד יוֹסֵף

אֶת כָּל הָאֲסִירִים אֲשֶׁר בְּבֵית הַסֵּהר וְאֶת כָּל אֲשֶׁר עֹשִׂים שָׁם הוּא הָיָה עוֹשֶׂה. אֵין שֶׁר בֵּית הַסֵּהר

רָאָה אֶת כָּל מְאוּמָה בְּיָדוֹ בְּאֶשֶׁר ה' אֶתוֹ וְאֲשֶׁר הוּא עוֹשֶׂה ה' מְצַלִּיחַ (לט:כא-כג).

³ כל ההפניות במאמר זה הן מספר בראשית.

זה הסבר שניתן על ידי המספר המקראי בקודש, אך התורה איננה כותבת שיוסף עצמו מרגיש בחסדו של הקב"ה, או מייחס את הצלחותיו שלו לקב"ה.

נראה שבמהלך הזמן שבו היה יוסף במאסר בבית הסהר התחילו לפרוח ניצני השינוי בזיקה של יוסף אל הקב"ה. יוסף פנה אל שר המשקים ושר האופים ואמר להם: "מדוע פניכם רעים היום? ויאמרו אליו חלום חלמנו ופתר אין אתו, ויאמר אליהם יוסף הלוא לא-לוהים פתגנים ספרו נא לי" (מ:ז-ח). כאן, בפעם הראשונה הכיר יוסף בצורך לזכות בעזרת ה', כפי שפירש הרמב"ן.⁴ למרות האמור, יוסף עדיין לא הבין את תפקידו של הקב"ה בחייו; הוא לא פנה אל ה' בתפילה ובבקשה שיפדהו מבור השבי, אלא ביקש את עזרת שר המשקים באומרו: "כי אם זכרתני אתך פאשר ייטב לך ועשית נא עמדי חסד והזפתני אל פרעה והצאתני מן הבית הזה" (שם יד). בעיני בעלי המדרש נחשב דיבור זה כעוון ליוסף.⁵

יוסף בעומדו לפני פרעה

התורה אינה מספרת מה התחולל בנפשו של יוסף באותם שנתיים, מאז יצא שר המשקים לחופשי ועד לחלומותיו של פרעה, אולם נראה כי במהלך הזמן הזה עברה אישיותו של יוסף שינוי משמעותי ביותר; הוא הבין והפנים שהקב"ה הוא האחראי לכל הקורות אותו, במיוחד מאז שהורד מצרימה. כאשר נקרא יוסף מבית האסורים לעמוד לפני פרעה ונתבקש לפתור את חלומות פרעה, הוא אמר: "ויען יוסף את פרעה לאמר בלעדי, א-לוהים יענה את שלום פרעה" (מא:טז). בהמשך דבריו של יוסף לפרעה⁶ נזכר שם הא-לוהים ארבע פעמים נוספות. יוסף לא דיבר על עצמו ועל יכולותיו, ומדבריו נראה שבמכוון לא הדגיש את יכולותיו שלו בפתרון החלום; כל תפקידו התמצה בהבאת דבר הא-לוהים אל פרעה.

ייתכן שאמונתו העמוקה של יוסף בא-לוהים, שנתן לו את היכולת לפתור את החלום, הקרינה על פרעה עצמו והשפיעה עליו להכיר בא-לוהים וביכולת של יוסף להבין את דבר א-לוהים, כפי שאמר לעבדיו:

"וַיֹּאמֶר פְּרַעֲהוֹ אֶל עֲבָדָיו הַנִּמְצָא כִּזֶּה אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ אֱ-לֹהִים בּוֹ. וַיֹּאמֶר פְּרַעֲהוֹ אֶל יוֹסֵף אַחֲרָי הוֹדִיעַ אֱ-לֹהִים אוֹתְךָ אֵת כָּל זֹאת אֵין נְבוֹן וְחָכֵם כְּמוֹךָ" (מא:לח-לט).

בתקופה מאוחרת יותר היה זקוק פרעה אחר לאותות, מופתים, דיונים וויכוחים עם משה רבנו, ולעשר מכות עד שהכיר בא-לוהים, בניגוד גמור לכך הרי שפרעה זה נפעם מאמונתו העמוקה של יוסף והכיר בקב"ה מיד וללא היסוס.⁷

יוסף נותן שמות לבניו

וַיִּקְרָא יוֹסֵף אֵת שֵׁם הַבְּכוֹר מְנַשֶּׁה כִּי נִשְׁנֵי אֱ-לֹהִים אֵת כָּל עַמְלֵי וְאֵת כָּל בֵּית אָבִי. וְאֵת שֵׁם הַשֵּׁנִי קָרָא אֶפְרַיִם כִּי הִפְרִנִי אֱ-לֹהִים בְּאָרֶץ עֲנִי (מא:נא-נב).

⁴ בפירושו על אתר. בדרך זו הלכו גם רד"ק ומפרשים נוספים.

⁵ בראשית רבה פ"ט.

⁶ מא:כה-לב.

⁷ נקודה מעניינת נוספת היא שדווקא במפגש זה, שבו התנהג יוסף בענווה, בניגוד גמור ליוסף בעל החלומות, דווקא כאן גילה פרעה את יכולותיו באומרו: "אֵין נְבוֹן וְחָכֵם כְּמוֹךָ" (מא:לט).

הביטוי: "נִשְׁנִי אֶ-לוֹהִים" קשה לפירוש,⁸ אם כי ברור שבנתינת השם 'אפרים' לבנו הצעיר הביע יוסף את תודתו לקב"ה ואת אמונתו העמוקה בהנהגת א-לוהים ובהשגחתו הפרטית.

מפגש יוסף עם אחיו

לאחר נאום יהודה התוודע יוסף לאחיו (מה:ג-ח). המלב"ם מבאר את דברי יוסף: "וְעַתָּה אֵל תַּעֲצָבוּ וְאַל יַחַר בְּעֵינֵיכֶם כִּי מִכְרַתֶּם אֹתִי הֲנֵה" (שם:ה). לדבריו, יוסף שלא יכול היה לדעת מה בליבם של האחים כיוון בדבריו למספר אפשרויות. תמצית דבריו היא: 'אין בליבי מאומה עליכם כי כולנו מופעלים על ידי הקב"ה שגלגל את הדברים'. כך הסיר יוסף מעליהם את האחריות למעשה מכירתו, וחזר פעם נוספת על תפקידו של הקב"ה באומרו: "וְעַתָּה, לֹא אַתֶּם שָׁלַחְתֶּם אֹתִי הֲנֵה כִּי הָאֱ-לוֹהִים" (שם:ח). בנאומו ציין יוסף את הקב"ה שלוש פעמים כמי שמניע את כל מה שהתרחש.

לאחר פטירת יעקב

אחי יוסף חששו מנקמתו של יוסף, שנדחתה לדעתם עד פטירת אביהם, לכן הם באו ליוסף עם "צוואה כביכול" של יעקב, שלפיה ביקש יעקב מיוסף לסלוח להם. הם חשו גם שלא נעשה עימהם צדק כל עוד לא באו על עונשם, ולכן הם הציגו ליוסף: "וַיֵּלְכוּ גַם אֶחָיו וַיִּפְּלוּ לְפָנָיו וַיֹּאמְרוּ הֲנֵנוּ לְךָ לְעַבְדִּים" (נ:יח). בתשובתו לאחיו חזר יוסף על דבריו, תוך מאמצים לשכנע אותם בכנותו: "וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם יוֹסֵף אֵל תִּירָאוּ כִּי הִתַּחַת אֶ-לוֹהִים אָנִי? וְאַתֶּם חֲשַׁבְתֶּם עָלַי רָעָה אֶ-לוֹהִים חֲשַׁבָה לְטָבָה לְמַעַן עֲשֶׂה כִּי־יִוָּמַר עִם רַב" (נ:יט-כ). בשלב זה האמין יוסף בכל ליבו בהשגחה הפרטית שהביאה אותו למקומו, ולא היה בליבו מאומה על אחיו.

גם בצוואתו של יוסף לאחיו עולה התובנה שלו שהכול בידי ומידי שמיים; ברור לו כי התוכנית הא-לוהית היא להוציא את בני ישראל ממצרים והוא נחוש בדעתו לצאת עימם: "וַיִּשְׁבַּע יוֹסֵף אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר פֶּקֶד יִפְקֹד אֶ-לוֹהִים אֶתְכֶם וְהִעֲלֶתֶם אֶת עַצְמֹתַי מִצֵּה" (נ:כד).
מה רב המרחק שעבר יוסף מנער בעל חלומות, שאין בהם מקום לקב"ה, ליוסף הזקן ושבע הימים שמבין את מקומו של הקב"ה בחייו ומנהיג את עולמו כרצונו.

כעת נוכל להשיב לשאלה שבה פתחנו: מדוע התנסח המדרש "זה נתגדל על ידי חלום וזה נתגדל ע"י חלום", לעומת אפשרויות הניסוח האחרות. תשובתנו היא שאי אפשר להשוות בין חלומות יעקב לחלומות יוסף. חלומות יעקב המלאים ביראת א-לוהים אכן העלוהו לגדולה, אבל חלומותיו של יוסף עצמו, חלומות שאין בהם שם שמיים כלל, אלה לא העלוהו לגדולה. אדרבה, הם הורידוהו לבור שחת ולבית האסורים. החלום שהעלה את יוסף לגדולה הוא דווקא חלום פרעה, כפי שפירש רש"י:⁹ "וזה נתגדל על ידי חלום של פרעה".

⁸ ראו פירושי האלשיך והרש"ר הירש.

⁹ רש"י לבראשית רבה פ"ד, ו, י, וכך פירש גם 'עץ יוסף'.